

Provinsiellt orgelbyggeri i Ärkestiftet under 1800-talet — förekomst och utbredning

Inledning

År 1819 förelåg den Wallinska psalmboken färdig till allmänt bruk i rikets kyrkor, och 2 år senare kompletterades den med en koralbok, innehållande melodier i 4-stämmiga sättningar till samtliga 500 psalmer. Utgivare och upphovsman till denna koralbok var director musices och sedermera domkyrkoorganisten i Uppsala, Johan Friedrich Haeffner (1759—1833).¹ Kyrkomusikaliskt var detta en remärkabel händelse, då det var första gången en tryckt koralbok med 4-stämmig orgelsats gavs ut i Sverige i någon större upplaga. Den officiella föregångaren, koralpsalmboken av år 1697 hade endast tryckt generalbasacompanjemang. Den utkom i flera upplagor med oförändrat innehåll under hela 1700-talet. Ett undantag utgjorde dock den koralbok med 90 melodier, harmoniserade ”i tidens stil”, som musikteoretikern och orgelvirtuosen, abbé Georg Joseph Vogler, lät ge ut och trycka i Stockholm 1799.² Det arbetet torde dock ha haft föga spridning bland svenska kyrkomusiker.

Man kan ställa sig frågan, om utgivandet av den Haeffnerska koralboken 1821 har bidragit till den ökade efterfrågan på orgelverk till kyrkorna, som omkring ett decennium senare blev märkbar över hela landet. Till denna hypotes återkommer jag avslutningsvis.

Under tiden 1815—1830 byggdes till kyrkorna i samtliga stift minst 111 orglar, och under tiden 1831—1846 fick åtminstone 236 kyrkor i Sverige nya orglar.³ Att det växande

behovet av instrument kunde täckas relativt snabbt sammanhänger med att man från myndigheternas sida redan i slutet av 1700-talet lättat något på de tidigare bestämmelserna att orgelbyggare, för att få utöva yrket, måste ha genomgått godkänd examination inför Musikaliska Akademien, varefter privilegium utfärdades av Kommerskollegium.⁴ Detta förfarande hade införts år 1752 för att förhindra att hantverket utövades av oskickliga och dåligt utbildade personer, men fr.o.m. 1700-talets slut kunde även oexaminerade orgelbyggare av domkapitlen i resp. stift erhålla tillstånd att bygga orglar inom ett visst begränsat område, eller med maximerat antal stämmor. De examinerade orgelbyggarnas leveranstider var ofta långa och instrumenten dessutom dyra. I församlingar med ekonomiskt knappa resurser, tvingades man därför ofta att anlita lokala amatörorgelbyggare, vars leveranstider och priser var betydligt fördelaktigare än de professionella stororgelbyggarnas.

Tiderna var alltså gynnsamma för mer eller mindre hantverksskickliga amatörer, att inom lokalt begränsade områden förse kyrkor och kapell med orgelverk. Trots att instrumenten kunde uppvisa en mycket skiftande kvalitet, kom den stigande efterfrågan på orglar under början av 1800-talet ändå att ge impulser till framväxten av ett både musikaliskt och hantverksmässigt högtstående ”bygdeorgelbyggeri” i ett flertal stift. Framför allt i Växjö, Linköping och Ärkestiftet.

Undersökningens syfte och avgränsning

Syftet med föreliggande undersökning är att

¹ Se art. i Sohlmans Musiklexikon bd II, Sthlm 1952 sp. 833—836.

² Se Sohlman, bd IV, Sthlm 1952 sp. 1528—1532.

³ Förteckning över svenska orgelbyggares arbeten 1800—1900. Manusk. hos förf.

⁴ Se Sohlman bd IV sp. 21 och Norlind, *Orgelns allmänna historia*, Sthlm 19612 s. 161.

visa hur provinsiella särdrag — fr.a. vad det gäller orglarnas klangliga utformning och förekomsten av vissa orgelstämmor — inom ett geografiskt begränsat område (stift), förmedlats från en ursprunglig idégivare och upphovsman vidare till flera generationer amatörorgelbyggare, som alla på olika sätt kommit i kontakt med upphovsmannen, via honom själv, hans medarbetare eller enbart hans instrument.

För att i någon mån begränsa det omfångsrika material, som bygdeorgelbyggeriet i Sverige under 1800-talet utgör, valdes att undersöka förhållandena i ett stift under ovan angivna förutsättningar. Valet föll då på Ärkestiftet (landskapen Uppland, Gästrikland och Hälsingland). Under tiden 1821—1892⁵ byggdes där orglar till 67 kyrkor och kapell (frikyrkorna ej inräknade) av bygdeorgelbyggare, verksamma i stiftet, medan endast 14 kyrkor erhöll instrument från professionella tillverkare. Alla med verkstad utom stiftet.⁶

En stor del av det använda materialet kommer från de orgelinventeringar i Uppland, Gästrikland och Hälsingland, som FD Bertil Wester, Stockholm utförde under åren 1931—36. Materialet förvaras i sin helhet i Riksantikvarieämbetets arkiv. Kompletterande uppgifter om orglar i stiftets norra del har också hämtats ur tryckta uppsatser av samma författare, liksom ur Einar Eiricis Orgelinventarium från 1965 (hela stiftet). Merparten av de biografiska årtalen för resp. orgelbyggare kommer från förf. egna undersökningar, liksom en stor del av notapparatusens uppgifter om orglarnas dispositioner m.m.

⁵ Förteckning över svenska orgelbyggares arbeten 1800—1900. Årtalen har valts efter utgivningen av Haeffners koralbok 1821 och det sista kända arbetet av en bygdeorgelbyggare i Ärkestiftet. Orgeln i Katrinebergs kap. från 1892.

⁶ Orgelbyggarna Per Zacharias Strand, Gustaf Andersson, C. A. Palm och C. G. Cederlund, alla med verkstad i Stockholm, och orgelbyggare E. A. Setterqvist, Hallsberg (senare Örebro).

1. Häradsbokhållaren Pehr Olof Gullbergson och hans medarbetare

1.1 Pehr Olof Gullbergson (1780—1864)

Ganska snart under arbetets gång kunde konstateras att en stor del av de klangliga idéer, som legat till grund för flertalet bygdeorgelbyggares verk i stiftet synes härröra från det orgelbyggeri, som häradsbokhållaren Pehr Olof Gullbergson under 25 års tid bedrev i Lillkyrka i Uppland. Utan att direkt ha verkat som "läromästare" åt enskilda orgelbyggare, framstår Gullbergson ändå som idégivare och viss traditionsskapare för flera generationer bygdeorgelbyggare i stiftet genom den speciella klangprofil han gav sina orglar, fr.a. med stämmorna Dubbellöjt⁷ och Vox candida.⁸ Dubbellöjten är använd i svenskt orgelbyggeri tidigare,⁹ men utvecklades av Gullbergson. Vox candida är inte känd tidigare varken till namnet eller konstruktionen, och kan mycket väl vara Gullbergsons egen uppfinning.¹⁰

⁷ Se Hennerberg, Orgelns byggnad och vård, Sthlm 1912 s. 115 och Westblad, Kyrkorgeln, 3:e uppl Sthlm 1961 s. 149.

⁸ Eg. "klar, ren röst". En trångt mensurerad, öppen flöjtstämma av trä. Utan försänkt labium och med i backen infälld kärnspalt. Tonen är ljus, mild och principalliknande. Se även Westblad s. 145.

⁹ T.ex. av Pehr Schiörlin i Gammalkil (1809) och Rappestad (1815), av P. Z. Strand i Karlskrona Trefaldighetskyrka (1827) och av Gustaf Andersson i Ö. Husby (1826) och Husby-Långhundra (1834).

¹⁰ Någon stämma med detta namn har ej kunnat spåras före 1836 då den uppträder i den av Pehr Gullbergson byggda orgeln i Långtora. I Kungs-Husby-orgeln från 1834 finns samma stämma, men under namnet Fleut d'amour (kärleksflöjt). En stämma med detta namn, men med annorlunda konstruktion, lanserades på 1830-talet av den småländske bygdeorgelbyggaren Sven Nordström i Norra Solberga. Hans träflöjt är dock konisk och har en avsevärt mörkare klangfärg. — Ytterligare material till frågan avser jag redovisa i annat sammanhang.

Vad som drev Pehr Olof Gullbergson att vid drygt 50 års ålder etablera sig som orgelbyggare är inte känt. Under åren 1834—59 hann han emellertid med att, förutom ett flertal större ombyggnader och otaliga reparationer, nybygga 24 instrument. De flesta till kyrkor i Uppland. Till övervägande delen autodidakt, torde han ha inhämtat sina grundläggande kunskaper i orgelbyggnadskonsten på samma sätt som åtskilliga av äldre tiders bygdeorgelbyggare — genom ett noggrant studium av andra mästars arbeten, fr.a. i kyrkorna i den uppländska Trög-bygden, som var Gullbergsons hemtrakt.

Flera av kyrkorna i Trögds härad kunde vid början av 1800-talet uppvisa välgjorda och klangligt intressanta instrument. Bl.a. hade stockholmsmästaren Carl Wählström (f. 1725) år 1765 byggt ett 9-stämmigt verk till kyrkan i Gullbergsons födelseförsamling, Vallby, och 4 år senare ett likartat instrument till den närbelägna Svinnegarns kyrka (vilken orgel alltjämt är bevarad).¹¹ I Veckholms magnifika medeltidskyrka — ”Trögdens domkyrka”, ofta kallad — stod alltjämt den 16-stämmiga orgeln från 1653 kvar.¹² Detta påkostade instrument, vars originella barockfasad alltjämt

pryder kyrkan, hade bekostats av greve Magnus Gabriel de la Gardie och byggts av hovorgelbyggaren Frans Boll (o. 1627—1676) i Stockholm. I Enköpings Vårfrukyrka hade orgelbyggaren Mattias Swahlberg (1730—1800) i Filipstad år 1786 grundligt byggt om ett äldre instrument med rötter i 1600-talet. De förebilder som Pehr Olof Gullbergson kunnat studera, var alltså både många och goda.

Egentligen häradsbokhållare till professionen, hade Gullbergson sedan 1811 varit bosatt i Lillkyrka i Uppland, där han fram till 1834 också verkade som kommunalman och godsägare, först på Hässlinge gård och från 1844 på Mösa gård i samma socken. 1837 erhöll han av Kommerskollegium direktörs namn, heder och värdighet.¹³ I sitt orgelbyggeri synes Gullbergson ha haft åtminstone två medhjälpare: Under åren 1836—43 orgelbyggaren och organisten Jonas Wengström (se 1.2), som var både medarbetare och kompanjon i företaget, samt under några år efter 1843 organisten Pehr Hedström (se 1.3).

Av Gullbergsons arbeten i Ärkestiftet är följande mer eller mindre väl bevarade till vår tid: Kungs-Husby (1834, Gullbergsons första arbete, och sannolikt också hans sista, då han 1859 byggde till en tidigare vakant tungstämma),¹⁴ Långtora (1836), Nysätra (1839, delvis byggd med äldre pipmaterial, konserverad 1973),¹⁵ Huddunge (1839, sedan 1956 ej spelbar),¹⁶ Lillkyrka (1841, bevarad helt i urspr. skick),¹⁷ Gräsö (1842, delvis ombyggd 1956),¹⁸ Härnevi (1843, ombyggd 1957, rest. 1978),¹⁹ Hagby (1843),²⁰ Boglösa (1844, delvis byggd med äldre pipmaterial, konser-

¹¹ Se Erics, Orgelinventarium, Sthlm 1965 s. 184.

¹² Veckholms kyrkas orgel hade enl. Hülphers, Historisk afhandling om musik och instrumenter, Westerås 1773 s. 258 följande disposition, som sannolikt var den ursprungliga:

Manual Quintadena 16'	Pedal	Principal 8'
Principal 8'		Quintadena 8'
Gedackt 8'		Quinta 3'
Octava 4'		Basun 16'
Fleut 4'		Trumpet 8'
Quinta 3'		Trumpet 4'
Octava 2'		
Sesquialtera		
Fagott 4'		
Fogelsång		

Av detta praktfulla barockinstrument återstår till våra dagar den rikt dekorerade fasaden och fågelsångsstämman.

¹³ Se Erics s. 281.

¹⁴ Se Erics s. 105.

¹⁵ Se Erics s. 119.

¹⁶ Se Erics s. 72.

¹⁷ Se Erics s. 115.

¹⁸ Se Erics s. 61.

¹⁹ Se Erics s. 83 Orgeln restaurerades 1978.

²⁰ Se Erics s. 63.

verad 1972),²¹ Östersunda (1844, renoverad och tillbyggd med pedalverk 1962),²² samt Torsvi (1846, delvis byggd med äldre pipmaterial och tillbyggd med pedalverk 1946).²³ Därtill kommer de sedan länge försvunna verken i Lagga (1835), Öregrund (1836), Gryta (1837), Uppsala Hel. Trefaldighet (1839), Stavby (1839), Valbo (1840), Viksta (1842), Vätö (1842), Ununge (1843) och Tegelsmora (1845). Vid flertalet av de större reparationer och ombyggnader som Gullbergson utförde, utbytte han äldre övertonsstämmor mot nya 8-fotsstämmor, fr.a. den förut nämnda träflöjten Vox candida. Så skedde ex.vis i Altua (1840), Hacksta (1840-t.), Härkeberga (1849) och Tensta (1851).

Utom stiftet byggde Gullbergson orglar i Kolbäck (1842, endast fasaden bevarad)²⁴ i Västerås stift samt Kumla (1841) och Flen (1842, endast fasaden bibehållen) i Strängnäs stift.

1.2 Jonas Wengström (1795—1855)

Född i Ovanåkers socken i Hälsingland hade Jonas Wengström under ett antal år lärt orgelbyggeri hos stockholmsmästaren Gustaf Andersson, och fick under hans överinseende som gesällprov bygga den ännu bevarade orgeln i Vittinge kyrka i Uppland.²⁵ Under åren

²¹ Se Erici s. 22. Orgeln konserverades 1972 av förf., varvid uppmätning av orgelns hela pipverk gjordes. Manusk. hos förf. Se även Edholm, Redogörelse för restaurering av orgelverket i Boglösa kyrka, Uppland 1972. Manusk. i 2 ex. i Riksantikvarieämbetets arkiv och hos förf.

²² Se Erici s. 237.

²³ Se Erici s. 192. Av äldre ursprung är Gedack 8', Octava 4' och Fleut 4'. Möjligen från 1600-talets slut.

²⁴ Se Sjögren, Orgelverken i Västerås stift, Malung 1952 s. 104—106.

²⁵ Se Erici s. 213. Orgeln konserverades och återställdes i sitt ursprungliga skick 1967—68 av orgelbyggare Mads Kjersgaard, Uppsala.

1836—1843 var han verksam som medarbetare och kompanjon till Pehr Olof Gullbergson, främst som pipmakare och intonatör. Under denna tid uppfann Wengström ett s.k. ”melodiverk”, en liten extra orgel om 2—3 stämmor, som med en enkel mekanik kunde kopplas till manualverkets diskattangenter och spelas från dessa. I Nysätraorgeln från 1839 finns ett sådant melodiverk alltjämt i behåll och kan spelas. Även i Hagby-orgeln (1843) tycks ett melodiverk ha funnits, av ett bevarat registerandrag att döma, men det är sedan länge borta.

Sedan kompanjonskapet med Gullbergson upphört, bosatte sig Jonas Wengström i sin födelseförsamling, Ovanåker, där han verkade som organist och orgelbyggare fram till sin död 1855. Han byggde några instrument till kyrkor i stiftets norra del, där fasaderna i Ovanåker (1845) och Forssa (1850) ännu vittnar om hans konstnärskap, liksom de ännu bevarade instrumenten i Svabensverk (1847),²⁶ Hamrånge (1854, Wengströms största arbete, delvis ombyggt 1949)²⁷ och Högbo kapell

²⁶ Se Erici s. 181.

²⁷ Orgeln hade till 1949 följande ursprungliga disposition:

Manual I	Principal 16'	Manual II	Principal 8'
	Principal 8'		Vox candida 8'
	Portunal 8'		Fugara 8'
	Gedackt 8'		Dubbelflöjt 8'
	Hohlflöjt 8'		Hohlflöjt 4'
	Octava 4'		Fagott 8'
	Flöjt 4'		
	Quinta 3'		
	Octava 2'		
	Trumpet 8'		

Pedal	Violon 16'
	Subbas 16'
	Violoncell 8'
	Octava 4'
	Basun 16'

Uppgiften meddelad i brev till förf. 1967 från orgelfirman Th. Frobenius & Cie, Lyngby, som 1949 om- och tillbyggde instrumentet. Se även Carlsson, Sveriges kyrkorglar, Lund 1973 s. 34.

(1855, numera nedtaget och magasinerat). Wengström var också fram till sin död flitigt anlitad som reparatör både i Ärkestiftet och Västerås stift.

Utom stiftet byggde han orglar i Svartnäs (1848, där ett "melodiverk" alltjämt kan spelas)²⁸ och Hosjö (1855, fasaden bevarad)²⁹ i Västerås stift samt Åker (1855, bevarad fasad) i Strängnäs stift. På 1850-talet samarbetade Wengström delvis med stockholmsorgelbyggaren Carl-Gustaf Cederlund (1805—1884), vilken kom att bygga några orglar i stiftets upplandsdel: Boo (1853), Malsta (1855), Husby-Lyhundra (1855) och Färentuna (1856), varav dock endast fasaderna har bevarats till vår tid.

1.3 Pehr Hedström (1817—1876)

Född i Hedesunda i Gästrikland. Efter musikstudier i Stockholm avlade han organistexamen där 1843. Blev samma år organist i Lagga och 1854 organist och klockare i Norrala.³⁰ Under åren 1843—46 synes Hedström ha biträtt Pehr Olof Gullbergson vid orgelbyggena i Boglösa, Österunda, Tegelsmora och Torsvi. Hedström byggde på egen hand det ännu bevarade verket i Vassunda (1851, rest. 1965),³¹ uppsatte och tillbyggde en äldre orgel i Trönö gamla kyrka (1853, ren. 1939)³²

²⁸ Se Erics s. 182, Sjögren s. 252 f. och Wester, *Kyrkorglar i Sverige, Dalarne, Falu domsagas norra tingslag, landskyrkornas orglar, Sthlm 1952 s. 21—28.*

²⁹ Se Sjögren s. 265 f.

³⁰ Se Erics s. 281.

³¹ Se Erics s. 210. 1965 restaurerades orgeln av Åkerman & Lund, Knivsta och återställdes då i ursprungligt skick.

³² Se Wester, *Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell, i Hälsingerunor 1954 s. 69—70.* Det av Hedström tillbyggda pedalverket utgöres av stämmorna Gedackt 8' och Flöjt 4'.

samt en orgel till Norrbo (1862, fasaden och delar av pipverket bevarade).³³

1.4 Johan Adolf Lundell (1803—?)

Född i Enköping där fadern var organist. Studerade musik och teologi i Uppsala och prästvigdes för Ärkestiftet 1826. Blev 1832 skolmästare i Veckholm och 1837 komminister i Sigtuna. Gift med en dotter till Pehr Olof Gullbergson, hos vilken han sannolikt lärde orgelbyggeri. Anlitades på 1850- och 60-talet ofta för tillsyn och reparationer av svärfaderns orglar. Utförde även vissa ombyggnader, så t.ex. i Enköpings-Näs (1854)³⁴ och Teda (1850-t.)³⁵ där han i båda fallen satte in Vox candida i st. f. äldre övertonsstämmor.

2. Övriga orgelbyggare i Uppland som indirekt påverkats av Gullbergson

2.1 Daniel Wallenström (1815—1885)

År 1839 byggde Gullbergson en ny, stor orgel till Heliga Trefaldighets kyrka i Uppsala. Två år senare kom den då 26-åriga Daniel Wallenström som organistelev till stiftsstadens. Från hans tidigare år är endast känt att han, efter att från början ha tjänat som dräng vid olika gårdar i sin hemsocken Vallentuna, i

³³ Disposition enl. kontrakt 1860:

Manual C—f''' Borduna 16' Baspedal 18 Toner
(C—f)
Principal 8'
Dubbelflöjt 8'
Fugara 8'
Panflöjt 4'
Flöjt 4'
Quinta 3'
Octava 2'
Trumpet 8'

Avskrift av kontraktet i Bertil Westers arkiv i Riksantikvarieämbetet.

³⁴ Se Erics s. 44.

³⁵ Se Erics s. 190.

20-årsåldern fick möjlighet att studera musik.³⁶ 1842 erhöll han organist och klockarebefattningen i upplandssocknen Ununge. Sannolikt bör Wallenström under sin studietid i Uppsala ha sett och spelat på Trefaldighetskyrkans orgel, och kanske hade hans stora intresse för orgelbyggeri väckts redan då. I varje fall bör han ha haft goda möjligheter att inhämta kunskaper i ämnet, då Gullbergson 1843 byggde en orgel till kyrkan i Ununge, där Wallenström då var organist (se 1.1).

När Daniel Wallenström 1848 erhöll tjänsten som organist i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, skulle han under mer än 20 år komma att föra de uppländska orgelbyggartraditionerna vidare genom sin verksamhet i stiftet. Han saknade formell kompetens för att få utöva yrket, men trots att han ej hade genomgått orgelbyggarexamen, erhöll han domkapitlets tillstånd att bygga mindre instrument inom stiftet. Detta hindrade dock ej Wallenström att också utföra nybyggen och reparationer i både Linköpings och Västerås stift.

I Ärkestiftet byggde han sammanlagt 9 instrument, varav 3 ännu finns i behåll: Vada (1832, nu i Stockholms stift, tillbyggd och renoverad 1955),³⁷ Uppsala Hospital (1856, nu Ulleråkers sjukhus, tillbyggd 1958)³⁸ och Börje (1856, konserverad 1958).³⁹ Av hans övriga arbeten finns idag ej stort mer än fasaderna kvar: Bro (1857), Vallentuna (1858), Morkarla (1862), Dannemora (1863), Ingarö (1866, nu i Stockholms stift) och Sparrsätra (1871).⁴⁰

³⁶ Se Erici s. 291.

³⁷ Se Erici s. 206.

³⁸ Se Carlsson s. 14. Orgeln hade ursprungligen 3 stämmor med dispositionen:

Manual	Dubbelflöjt 8'	Bihangspedal
	Vox candida 8'	
	Principal 4'	

³⁹ Se Erici s. 32.

⁴⁰ I nuvarande orgel av E. A. Setterqvist & Son, Örebro 1914 har den ursprungliga Dubbelflöjt 8' bibehållits.

Dessutom byggde Wallenström en ännu bevarad orgel i Sätra brunns kyrka ⁴¹ (1863, konserverad 1967) i Västerås stift och en endast delvis bevarad orgel i Varv (1862)⁴² i Linköpings stift. Liksom Gullbergson byggde Wallenström såväl Dubbelflöjt som Vox candida i de flesta av sina orglar. Båda stämmorna utfördes helt i trä. Den sistnämnda insattes också vid flera reparationer av äldre verk i st.f. någon övertonsstämma. Så t.ex. i Junkil (1953),⁴³ Järlåsa (1855)⁴⁴ och Skokloster (1871).⁴⁵

2.2 Carl Erik Granlund (1808—1856)

Snickare och amatörorgelbyggare, verksam i Enköping under 1840- och 50-talen. Lärde möjligen orgelbyggeri i samband med Gullbergsons många orgelbyggen under 1830- och 40-talen till kyrkor i Enköpingstrakten. Granlund byggde några mindre verk till kyrkorna i Dalby (1847, intet bevarat), Västeråker (1853, ett par stämmor är ännu bibehållna)⁴⁶ samt Vänge (1856, endast fasaden återstår). Vid reparation av 1700-talsorgeln i Hökhuvud

⁴¹ Se Erici s. 188, Sjögren s. 317 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1967. Särtryck ur Kyrkomusikernas Tidning/Kyrkosångsförbundet nr 5 A/B 1968.

⁴² Se Carlsson s. 46.

⁴³ Se Erici s. 88.

⁴⁴ Se Erici s. 89.

⁴⁵ Se Erici s. 161.

⁴⁶ Urspr. disposition enl. kontrakt:

Manual	Gedackt 8'	Bihangspedal
	Fugara 8'	
	Principal 4'	
	Spetsflöjt 4'	
	Panflöjt 4'	
	Quinta 3'	
	Octava 2'	

Avskr. av kontrakt i Ericis manuskriptsaml. i Riksantikvarieämbetets arkiv.

(1857)⁴⁷ insatte Granlund bl.a. en Vox candida (kallad Flauto amabile) av Gullbergsons vanliga typ, vilket visar att han tycks ha känt till dennes orglar.

2.3 Johan Edberg (1810—1888)

Bonde, kyrkvård och amatörorgelbyggare i Björklinge, norr om Uppsala. Anlitades för ombyggnader och reparationer i mellersta Uppland under 1850—70-talen, men byggde också några mindre orglar på egen hand: Åland (1853),⁴⁸ Giresta (1856), Skuttunge (1870) och Husby-Årtinghundra (1880). Av dessa återstår idag förutom ett par fasader föga. Endast Edbergs sista arbete, det ombyggda 1600-talsverket i Åkerby (1884)⁴⁹ är bevarat. Även Edberg synes ha känt till träflöjten Vox candida, eftersom han byggde den i åtminstone en orgel — Åland (1853).

2.4 Johan Peter Forsell (1810—1881)

Snickare och vaktmästare vid det s.k. Invalidhuset i Uppsala. Rekommenderades som amatörorgelbyggare av domkyrkoorganisten J. C. F. Haeffner.⁵⁰ Forsell var sannolikt helt självlärd, men då han verkade i samma stad och ungefär samtidigt med Daniel Wallenström, kan det knappast uteslutas att han tagit intryck av dennes verksamhet. Hans enda kända instrument är den alltjämt bevarade orgeln i Uppsala-Näs (1851).⁵¹ Instrumentet har endast träpipor och uppvisar en förvånande hög kvalitet för att vara ett rent amatörarbete.

⁴⁷ Se Erici s. 85.

⁴⁸ Se Carlsson s. 29.

⁴⁹ Se Carlsson s. 29 och Nisbeth, Åkerby kyrka i Upplands kyrkor IV, Uppsala 1953 s. 288.

⁵⁰ Se Erici s. 280 och Holmbäck, Orglar och orgelbyggare. Särtryck ur Årkestiftet i ord och bild, Sthlm 1954 s. 15 f.

⁵¹ Se Erici s. 202 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1967.

2.4 Mattias Wesslin

Organist i Lövsta. Orgelreparatör. Insatte vid en renovering 1858 en Vox candida i st.f. en tidigare övertonsstämma i 1700-talsorgeln i Film. Från 1908 i Nordiska muséets ägo och 1962 konserverad och uppsatt i Seglora kyrka på Skansen, Stockholm. Stämman från 1858, som är av samma typ som återfinns hos såväl Gullbergson, Wengström och Wallenström, bibehölls vid konserveringen 1962 p.g.a. sin goda klang.⁵²

2.5 Anonyma orgelbyggare

På 1840-talet insattes en Vox candida i orgeln i Forsmarks kyrka, byggd 1800 av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm. Arbetet har utförts av okänd orgelbyggare och kan ej verifieras i bruksräkenskaperna. Stämman är av Gullbergsons vanliga typ och kan mycket väl vara tillverkad av denne.⁵³

Likaså insattes år 1871 en Vox candida i den delvis från 1500-talet härstammande orgeln i Fröslunda kyrka. Orgelbyggarens namn har ej påträffats i kyrkoarkivalierna, men konstruktion och intonation är den från Gullbergson ärvda, varför arbetet skulle kunna vara utfört av Daniel Wallenström, som s.å. insatte en likartad stämma i orgeln i Skokloster (se 2.1).

3. Bygdeorgelbyggarna i stiftets norra del

Även i Hälsingland uppträder under 1800-talets mitt och senare del ett inhemskt orgelbyggeri, som åtminstone till viss del, synes ha emottagit impulser från Pehr Olof Gullbergsons kompanjon och medarbetare Jonas Wengström (se 1.2) och medhjälparen Pehr Hedström (se 1.3). Fr.a. tycks denna verk-

⁵² Se Erici s. 260 och Unnerbäck, Den nya orgeln i Seglora kyrka på Skansen i Fataburen 1963 s. 139—141.

⁵³ Se Erici s. 51. Uppmätning av förf. 1971.

samhet ha varit koncentrerad till trakterna kring Alfta och Bollnäs med orgelbyggaren Lars Niclas Nordqvist som främste representant. Också här byggdes orglar med de Gullbergsonska stämmorna Dubbelflöjt och Vox candida, om än i mindre utsträckning än vad som varit fallet i Uppland. Det är också i sydvästra Hälsingland vi möter den sista länken i traditionskedjan från Pehr Olof Gullbergsons orgelverkstad i Lillkyrka, i den så sent som 1892 byggda orgeln i Katrinebergs kapell (inom Bollnäs församling).

3.1 Lars Niclas Nordqvist (1808—1877)

Oexaminerad orgelbyggare, verksam i Alfta, Hälsingland. Han hade lärt yrket hos sin fader, den examinerade orgelbyggaren Eric Nordqvist (1769—1833) och byggde trots avsaknad av auktorisation, orglar till 16 kyrkor i såväl Ärkestiftet som Härnösands stift.⁵⁴ Av hans produktion inom Ärkestiftet finns idag endast bevarat förstlingsverket, den 14-stämmiga orgeln i Jättendal (1839, bevarad i relativt ursprungligt skick)⁵⁵ samt det delvis ombyggda verket i Segersta (1841).⁵⁶

Hans övriga arbeten i stiftet utgjordes av: Färila (1843), Skog (1843), Gnarp (1845), Idenor (1846, ombyggnad av ett äldre verk),⁵⁷ Mo (1846), Oslättfors (1856, en del pipmaterial bevarat).⁵⁸ I Härnösands stift byggde Nordqvist dessutom orglar i: Östersund (1849), Ytterhogdal (1849), Alsen (1850), Hede (1856), Sveg (1863), Mörsil (1865) och Kall (1867). I de flesta fall har inget utom fasaderna bevarats till vår tid.

⁵⁴ Se Erici s. 284 och Holmbäck s. 15.

⁵⁵ Se Erici s. 90.

⁵⁶ Se Erici s. 157.

⁵⁷ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell, i Hälsingerunor 1954, Bollnäs 1954 s. 67—69.

⁵⁸ Se Wester, Gamla kyrkorglar i Gästrikland. I Från Gästrikland, Gävle 1954 s. 64 och Carlsson s. 33.

Nordqvist assisterade dessutom Jonas Wengström (se 1.2) vid hans orgelbygge i Högbo 1855. Möjligen satte han också upp orgeln i Annefors kapell (1858) som inköpts från Hospitalskyrkan i Gävle och ursprungligen byggts av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm.⁵⁹ En Vox candida av sedvanlig konstruktion finns i denna, alltjämt bevarade orgel. En dylik stämman insattes också av Nordqvist i den ombyggda orgeln i Idenor (se ovan).

3.2 Daniel Björkstrand (1825—1917)

Ursprungligen anställd hos Lars Niclas Nordqvist i Alfta, utövade han under 1850- och 60-talen självständigt orgelbyggeri, fastän i mindre skala. Han var länge bosatt i Ilsbo och byggde orglar till Rogsta (1858, alltjämt bevarad och restaurerad 1966),⁶⁰ Ilsbo (1859) och Hög (1860). De båda sistnämnda sedan

⁵⁹ Orgeln utgör delvis innerverket till Gävle Hospitalskyrkas orgel. Byggd före 1800 av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm. Den inköptes 1858 av brukspatron C. Rettig och sattes upp i Annefors kapell. Vissa förändringar vidtogs vid uppsättningen, som möjligen utfördes av orgelbyggaren Lars Niclas Nordqvist i Alfta. Orgeln innehåller följande stämmor:

Manualen	Harmoniumst. 16'	Pedalen	bihängd
	Vox candida 8'		
	Gedackt 8'		
	Principal 4'		
	Fugara 4'	Bas	
	Eufon 8'		

I senare tid har en harmoniumklaviatur med tillhörande registerandrag med helt andra registernamn satts in. Renoveringar har skett 1869 av okänd orgelbyggare, 1934 av John Vesterlund, Lövsta bruk och 1965 av J. Blomgren, Bollnäs. Orgeln undersöktes 1953 av Bertil Wester. Manuskr. i Bertil Westers arkiv hos Riksantikvarieämbetet.

⁶⁰ Se Erici s. 152 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1966.

länge försvunna. Björkstrand anlätades också i stor utsträckning för reparationer.

3.3 J. Hedberg

Klockare i Alfta. Torde under 1850-talet ha kommit i kontakt med Lars Niclas Nordsvists orgelbyggerverksamhet där. Bygde 1863 en orgel till kyrkan i Voxna, enl. kontraktet innehållande såväl Dubbelflöjt som Vox candida.⁶¹

3.4 Nils Jansson (1816—?)

Torpare i Hå, Bollnäs socken. Bygde omkr. 1850 en liten orgel till Katrinebergs kapell (vilken dock 1892 ersattes med ett nytt instrument),⁶² samt den ännu bevarade, men ombyggda orgeln i Hällbo kapell (1856),⁶³ vars förste organist Jansson också blev. Sannolikt var han som orgelbyggare helt självlärd.

3.5 Jonas Holmstedt (1809—1883)

Torpare i Onsäng, Ljusdals socken. Bygde 1854 ett mindre orgelverk till kyrkan i grannförsamlingen Ramsjö och önskade därmed kvalificera sig till klockarbefattningen därstädes.⁶⁴ Orgeln synes dock aldrig ha blivit helt fullbordad.

3.6. A. Östlund (1814—?)

Organist i Ramsjö. Uppsatte på 1870-talet Rogsta kyrkas gamla orgel och byggde till den med 7 nya stämmor.⁶⁵ Detta instrument synes ha ersatt Jonas Holmstedts orgel från 1854 (se 3.5), men blev redan 1888 utbytt

mot ett helt nytt, tillverkat av orgelbyggaren och hälsingesonen Carl Elfström i Ljungby.⁶⁶ Några stämmor från Rogsta-orgeln infogades dock i den nya.⁶⁷

3.7 Anders Forsell (1833—?)

Snickare i Forssa, Harmångers socken. Som orgelbyggare sannolikt helt självlärd. Bygde 1864 en liten orgel till hemförsamlingens kyrka. Orgeln, som var av enkel beskaftenhet fick dock goda vitsord av orgelbyggaren Daniel Björkstrand, som avsynade densamma.⁶⁸ Forsell utvandrade 1868 till Amerika.

3.8 Robert Isaksson (1842—1900)

Organist och amatörgelbyggare i Bjuråker. Bygde redan 1862 en mindre orgel till Fittja kyrka i Uppland, och satte upp en äldre, från Malmö inköpt orgel i Hamra (1872). Anlätad i Hälsingland för reparationer. Bygde även om orgeln i Bjuråker (1892—97, urspr. byggd för Ljusdals kyrka av Johan Niclas Cahman, Stockholm 1733).

3.9 Lars Östlin (1818—1906)

Snickare och amatörgelbyggare i Ockelbo. Varifrån han fått sina orgelbyggarkunskaper är ej känt, men sannolikt hade Östlin, liksom många andra bygdeorgelbyggare hämtat sina kunskaper från mera framstående orgelbyggares arbeten ute i kyrkorna. Kanske de orgelbyggare som var verksamma på 1860- och

⁶⁶ Orgelbyggare, Ljungby (1830—1917). Lärde 1849—52 orgelbyggeri hos Jonas Wengström i Ovanåker.

⁶⁷ Från den tidigare orgeln bibehölls delar av Principal 8', hela Gedackt 8' och hela Oktava 4'. Enl. undersökn. och uppmätning av B. Wester 1936. Manuskr. i B. Westers arkiv i Riksantikvarieämbetets arkiv.

⁶⁸ Syneprotokoll 1864 i Harmångers kyrkoarkiv. Landsarkivet, Härnösand.

⁶¹ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell s. 73.

⁶² Se Wester ibm s. 70.

⁶³ Se Wester ibm s. 69, 70. Även Carlsson s. 37.

⁶⁴ Enl. sockenstämmoprotokoll i Ramsjö kyrkoarkiv, Landsarkivet, Härnösand.

⁶⁵ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell s. 79—80.

70-talen i Gästrikland och Hälsingland, ex.vis Pehr Hedström i Norrala och Daniel Björkstrand i Ilsbo.

3 instrument av Östlin är kända: Lingbo (1861, sedan länge borta), en hemorgel (okänt år, nu i Kratte kapell)⁶⁹ och Katrineberg (1892, bevarad i ursprungligt skick)⁷⁰. Den sista kända orgeln i Ärkestiftet som försågs med träflöjten Vox candida.

Sammanfattning

Den ökade efterfrågan på orglar till kyrkor och kapell i Ärkestiftet alltifrån början av 1830-talet, tycks tillsammans med de auktoriserade stororgelbyggarnas höga priser och relativt långa leveranstider, ha varit den främsta orsaken till att ett provinsialt "bygdeorgelbyggeri" växte fram inom stiftet. Som inledningsvis antyddes, kan denna ökade efterfrågan kommit som en följd av den Haeffnerska koralbokens spridning i stiftet, alltifrån utgivandet 1821. Sambandet häremellan är dock t.v. en öppen fråga, som jag räknar med att återkomma till i en kommande avhandling.

Blomstringstiden för detta provinsiala orgelbyggande ligger mellan de ungefärliga årtalen 1835—1875, men den definitiva slutpunkten nås först 1892 med orgeln i Katrinebergs kapell i södra Hälsingland. Gemensamt för alla de här redovisade bygdeorgelbyggarna, är att samtliga saknade formell kompetens

⁶⁹ Ursprunglig disposition okänd. Sedan 1930-talet tillhörig Gävle museum och från 1951 deponerad i Kratte kapell. S.å. iståndsatt av Bröderna Moberg, Sandviken. Nuvarande och sannolikt urspr. disposition:

Manualen	Gedackt 8'	Bas	Pedalen	bihängd
	Fugara 8'	Disk		
	Spetsflöjt 8'	Disk		
	Täckflöjt 4'			

⁷⁰ Se Wester ibm s. 72. Undersökning och inventering av orgelverket 1936 av B. Wester. Manusk. i B. Westers arkiv.

i yrket, i form av orgelbyggarexamen eller Kommerskollegii privilegium. I några fall hade dock Musikaliska akademien och domkapitlet i Uppsala Ärkestift visat en viss erkänsla för detta slags konstnärskap, genom att förläna en direktörstitel (Gullbergson) eller ge tillstånd att bygga mindre orglar inom stiftet (Wallenström). Bland dessa bygdeorgelbyggare fanns såväl fackutbildade yrkesmän (Wengström, Nordqvist, Björkstrand) som rena autodidakter (Gullbergson, Edberg, Östlin m.fl.), flera dock skickliga orgelbyggare, såväl vad det gäller det tekniska, som det klangliga utförandet av instrumenten.

Av de i undersökningen upptagna 18 orgelbyggarna, synes samtliga, utom 6,⁷¹ i olika hög grad ha påverkats av Pehr Olof Gullbergsons klangliga idéer, främst hans originella, och klangligt mycket goda, trästämmor Dubbelflöjt och Vox candida. Det är fr.a. den sistnämnda stämman som tagits upp i praktiskt taget oförändrad form av de flesta orgelbyggarna i stiftet. En tradition som kan följas ända till 1892 (se bilagans diagram).

Med orgeln i Kungs-Husby 1834 inledde Pehr Olof Gullbergson sin verksamhet som orgelbyggare, och genom sin omfattande produktion (24 nybyggda instrument på 12 år — det sista nybygget skedde i Torsvi 1846), intar han platsen som den ledande av 1800-talets bygdeorgelbyggare i Ärkestiftet, både kvantitativt och kvalitativt (11 av hans instrument är ännu i bruk). Härigenom synes han också ha kommit att spela rollen av lärare och inspirator för Ärkestiftets bygdeorgelbyggare också i nästa generation. Den milt klingande Vox candida sattes inte bara in i nybyggda orglar,

⁷¹ Följande orgelbyggare har ej närmare kunnat sättas i samband med de Gullbergsonska traditionerna, då de ej synes ha byggt varken Dubbelflöjt eller Vox candida: J. P. Forsell, D. Björkstrand, N. Jansson, A. Östlund, A. Forsell och I. Isaksson. För J. Holmstedt saknas belägg helt.

utan kom också att vid renoveringar ofta ersätta äldre övertonsstämmor, som under 1800-talet hade börjat anses omoderna.⁷²

Av dessa orgelbyggares sammanlagda nyproduktion om 70 instrument, har 23 bevarats till vår tid relativt intakta. Dessutom har i ett stort antal fall enstaka stämmor återvänts i nybyggda instrument, vilket vittnar om de provinsiella orgelbyggarnas kunnande och hantverksskicklighet, men kanske fr.a. om instrumentens goda musikaliska egenskaper. Trots att både tekniskt och musikaliskt kunnande skiftat hos dessa amatörorgelbyggare, har deras produkter under hela den undersökta epoken stått sig väl i konkurrensen från

de professionella orgelbyggarna: Före 1850 Per Zacharias Strand och Gustaf Andersson i Stockholm⁷³ och efter seklets mitt Frans Andersson och P. L. Akerman i Stockholm⁷⁴ samt E. A. Setterqvist i Örebro.⁷⁵ Ändå har många goda verk i Ärkestiftet fått vika för större och modernare instrument. Fr.a. under 1900-talets fyra första decennier, då förståelsen för de gamla orglarnas kulturhistoriska och musikaliska värde ofta saknades bland sakkunniga organister och orgelbyggare. Men i de instrument som ännu finns kvar, lever alltså arvet från häradsbokhållaren i Lillkyrka, Pehr Olof Gullbergson och hans efterföljare i orgelbygarhantverket under 2 generationer.

⁷² Se Sjögren s. 41 f. Blandstämmorna Scharf och Mixtur liksom övertonsstämman Kvinta, utbyttes fr.o.m. början av 1800-talet allt oftare mot milda, stråk-artade 8'-stämmor för att er-hålla en för accompanjemang lämpligare orgel-klang.

⁷³ Se Erics s. 288 och 277 samt Norlind s. 115 f. och 119.

⁷⁴ Se Norlind s. 119 f. och 124 f.

⁷⁵ Se Erics s. 287 och Norlind s. 134 f.

Bilaga

Frekvensen av stämmorna Dubbelflöjt och Vox candida i de orglar i Ärkestiftet, som 1834—1892 byggts av i stiftet verksamma orgelbyggare

Nybyggda eller äldre, ombyggda instrument, vars stämmdisposition vid nybyggnads- eller ombyggnadstillfället är känd.

Årtal inom parentes = byggnadsåret. R = restaurering eller ombyggnad av äldre orgel, varvid nya stämmor tillförts. D = Dubbelflöjt. VC = Vox candida.

Orgelbyggare

P. Gullbergson, Lillkyrka

Kyrka

Kungs-Husby (1834)

D VC¹

Långtora (1836)

D VC

Lillkyrka (1840)

D

Altuna (1840 R)

D VC

Boglösa (1844)

D

Torsvi (1846)

VC

Härkeberga (1849 R)

VC

Hacksta (1840-t. R)

VC

Tensta (nu Musicum,

VC

Uppsala 1851 R)

Björklinge (1851 R)

VC

P. Gullbergson & J. Wengström

Nysätra (1839)

D VC

i kompanjonskap

Gräsö (1842)

D VC

Hagby (1843)

D VC

J. Wengström, Ovanåker

Vittinge (1833)²

D

Svabensverk (1847)

VC

Alfta (1850 R)

D VC

Hamrånge (1854)

D VC

Högbo (1855)

VC

P. Hedström, Norrala

Vassunda (1851)

D

Trönö (1853 R)

Norrbo (1862)

D. Wallenström

Vada (1852)

VC

Jumkil (1853 R)

VC¹

Järlåsa (1855 R)

VC

Börje (1856)

D VC

Uppsala Hospital (nu Uller-

åkers sjukh. 1856)

D VC

Sparrsätra (1871)

D VC

Skokloster (1871 R)

VC

J. P. Forsell, Uppsala	Uppsala-Näs (1853)		
C. E. Granlund, Enköping	Västeråker (1853)		
	Hökhuvud (1857 R)		VC ¹
J. A. Lundell, Sigtuna	Enköpings-Näs (1856 R)		VC
	Teda (1850-t. R)		VC ¹
J. Edberg, Björklinge	Åland (1853)		VC
	Skuttunge (1870)		
	Åkerby (1884)		
M. Wesslin, Lövsta	Film (nu Seglora, Skansen 1858 R)		VC
L. N. Nordqvist, Alfta	Jättendal (1839)		
	Segersta (1841)		
	Idenor (1845 R)		VC
	Arbrå (1852 R)		VC
	Oslättfors (1856)		
	Annefors (1858 R) ?		VC
D. Björkstrand, Ilsbo	Rogsta (1858)		
N. Jansson, Hå	Hällbo (1853)		
J. Hedberg, Alfta	Voxna (1863)	D	VC
A. Forsell, Harmånger	Harmånger (1864)		
R. Isaksson, Bjuråker	Hamra (1872 R)		
	Bjuråker (1892 R)		
L. Östlin, Ockelbo	Hemorgel (nu Kratte okänt år)		
	Katrineberg (1892)		VC
Summa 16	51	16	33
Anonyma	Forsmark (1840-t. R) ²		VC
	Fröslunda (1871 R) ³		VC
Summa	53	16	35
<i>Utom stiftet</i>			
P. Gullbergson, Lillkyrka	Kolbäck (1840)		VC
J. Wengström, Ovanåker	Flen (1842)	D	VC
L. N. Nordqvist, Alfta	Hosjö (1855)		VC
	Svartnäs (1848) ⁴		VC
D. Wallenström, Uppsala	Sätra brunn (1863)		VC
	Varv (Ög 1862)	D	VC
Summa	59	18	41

¹ Under namnet Fleut d'amour eller Flauto amabile.

² Möjligen P. Gullbergson.

³ Möjligen D. Wallenström.

⁴ Orgeln byggd av J. Wengström, men stämman Vox candida skänkt av L. N. Nordqvist, Alfta.

Källförteckning

Otryckta källor

I Riksantikvarieämbetets arkiv och Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm:

Bertil Westers arkiv: Orgelstudier och orgel-inventeringar 1931—36. Vol. 59, 61 och 62 Gästrikland och Hälsingland. Uppmätningar, undersökningar och avskrifter av kontrakt m.m. rörande äldre orglar.

Einar Ericis manuskriptsamling: Avskrifter av kontrakt m.m. rörande äldre svenska orglar. Huvudsakl. 1938—46.

Dag Edholm: Redogörelse för konserveringen av Gullbergson-orgeln i Boglösa kyrka, Uppland 1972. Manusk. i 1 ex.

Hos författaren:

Uppmätningar och undersökningar av vissa äldre svenska orglar 1967—77. Manusk.

Biografiska uppgifter rörande svenska orgelbyggare 1650—1950. Manusk.

Tryckta källor

Carlsson, Sten L.: Sveriges kyrkorglar, Lund 1973.

Erici, Einar: Orgelinventarium, Stockholm 1965.

Hennerberg, C. F.: Orgelns byggnad och vård, Stockholm 1912.

Holmbäck, Lars Magnus: Orglar och orgelbyggare. Särtryck ur Årkestiftet i ord och bild, Stockholm 1954.

Hülphers, Abraham Abrahamson: Historisk afhandling om musik och instrumenter, Västerås 1773.

Nisbeth, Ake: Åkerby kyrka i Upplands kyrkor IV, Uppsala 1953 (s. 279—292).

Norlind, Nils Petter: Orgelns allmänna historia, Stockholm 1912.

Sjögren, Josef: Orgelverken i Västerås stift, Malung 1952.

Sohlmans musiklexikon, 1:a upplagan, Stockholm 1951—52.

Unnerbäck, R. Axel: Den nya orgeln i Seglora kyrka på Skansen, i Fataburen 1963, Stockholm 1963 (s. 139—143).

Unnerbäck, R. Axel: Restaurerade orglar 1966. Särtryck ur Kyrkomusikernas Tidning/Kyrkosångsförbundet nr 4 A/B och 5 A/B 1967.

Unnerbäck, R. Axel: Restaurerade orglar 1967. Särtryck ur Kyrkomusikernas tidning/Kyrkosångsförbundet nr 5 A/B 1968.

Westblad, Gösta: Kyrkorgeln, 3:e uppl., Stockholm 1961.

Wester, Bertil: Gamla orglar i Gästrikland. I Från Gästrikland 1954, Gävle 1954 (s. 53—66).

Wester, Bertil: Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell. I Hälsingerunor 1954, Bollnäs 1954 (s. 63—87).

Wester, Bertil: Kyrkorglar i Sverige. Dalarne, Falu domsagas norra tingslag. Landskyrkornas orglar, Stockholm 1952.

Dag Edholm